

Interview

'Het beginsel van de rechtseenvoud'

Interview met prof.mr. A.F.M. Brenninkmeijer

Paul Kreyger (UvA), Jan van Bieda (OU)

Alex Brenninkmeijer (1951) studeert in 1976 af in Groningen, waarna een lange tocht langs diverse universiteiten volgt. In 1987 promoveert Brenninkmeijer bij Hirsch Ballin. Zijn proefschrift heeft als onderwerp het recht op toegang tot de rechter. In 1993 aanvaardt hij het ambt van hoogleraar in het burgerlijk procesrecht aan de Universiteit van Amsterdam. Vanaf 1 februari 1996 is Brenninkmeijer hoogleraar in het Staats- en bestuursrecht te Leiden. Naast een academische carrière is Brenninkmeijer ook actief in de rechtspraktijk. Begonnen als plaatsvervangend voorzitter van de Raad van Beroep in Arnhem is hij inmiddels vice-president van de Centrale Raad van Beroep.

In de juridische pers, waaronder in het Nederlands Juristenblad waarvan Brenninkmeijer redacteur is, zijn veel bijdragen van zijn hand terug te vinden. Met name op het terrein van de rechtspleging en de rol van de rechter in het staatsbestel heeft hij aan de meningvorming op prominente wijze bijgedragen. Wij spraken met hem over de grens van het burgerlijk en administratieve procesrecht.

Foto Roelof Kauffmann Amsterdam

U beschouwt de huidige wetenschap van het burgerlijk procesrecht als conservatief. In uw inaugurerende rede aan de UvA uit 1993 noemt u deze wetenschap een fictieve wereld en signaleert u een gebrek aan debat over de grondslagen van het burgerlijk procesrecht. Heeft u hier veel reacties vanuit de wetenschap op gekregen?

Nee, ik heb niet zoveel reacties gehad. Ik bevind me wat dat betreft een beetje in dezelfde positie als Barendrecht, die meen ik op een congres eens geklaagd heeft over het gebrek aan positieve bijdragen van degenen die een studie maken van het burgerlijk procesrecht aan de ontwikkeling en de discussie die op dit moment gaande is over het Burgerlijk procesrecht. Er heerst eigenlijk een grote stilte. Een van de grote problemen om in een wetenschappelijk discours erkenning te krijgen, is dat je een bepaalde positie verworven moet hebben, en door de vakgenoten als een van de hunnen moet worden erkend. De rechtswetenschap lijdt aan verkokering, die gebaseerd is op hyperspecialisatie en de vorming van bijbehorend jargon. De eigenheid wordt beleefd vanuit het jargon. Degene die de grenzen tussen de vakgebieden wil overschrijden, stuit soms op wat 'nationalistische' gevoelens bij de beoefenaars van een vak. Op de keper beschouwd zijn de verschillen vaak niet zo groot, doch dat uitleggen en vertalen vraagt meer geduld dan ik soms heb. Bij vergelijking van de grondslagen van burgerlijk procesrecht en bestuursprocesrecht blijkt een vereenvoudiging van het civiele procesrecht best mogelijk.

De reactie is echter een andere geweest. Het signaal over de lange duur en de hoge kosten heeft geleid tot een voorstel van de Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak en de Orde van Advocaten voor een experimentele versnelde procedure, die dit jaar van start is gegaan.

Als dat een succes wordt, dan heb ik daar vrede mee voor wat betreft de praktijk, hoewel ik vind dat advocaten in het proces toch een stap opzij moeten zetten ten gunste van hun client. Jammer is het natuurlijk ook wel dat de procesrechtwetenschap geen bijdrage heeft geleverd.

U bepleit een toenadering tussen het burgerlijk en bestuursprocesrecht mogelijk een (wettelijke) harmonisatie. Hoe ziet u dat in de toekomst?

De krachtigste verzuiling binnen ons recht is geconcentreerd op de kolommen strafrecht, burgerlijk recht en bestuursrecht. Die drie kolommen leiden voor een belangrijk deel hun eigen leven. Dat is vooral procesrechtelijk het geval. Ik vind het een boeiende vraag in hoeverre nu ver-

schillen in het materiele recht zo'n verschil in het procesrecht rechtvaardigen. De belangrijkste verschillen tussen burgerlijk procesrecht en bestuursprocesrecht worden naar mijn idee eerder ingegeven door de gescheiden ontwikkeling daarvan. Vanwege de integratie op het niveau van de rechtbanken, zal als vanzelf een ontwikkeling ontstaan waarin deze procesrechten naar elkaar toe groeien. De kern moet zijn een proces waarbij zowel rechter als partijen sterk betrokken zijn bij de zaak, opdat in zo'n procedure op redelijk korte termijn, dicht bij de waarheid, een rechterlijke beslissing genomen kan worden.

Hoe oordeelt u over de praktijk van de civiele rechtspleging op dit moment?

Wat ik heel erg betreurt en zeker als een gemiste kans zou willen bestempelen, is het enorme verschil tussen de behoefte van gewone mensen aan een uitspraak van de rechter in het civiele recht en wat de praktijk aan hen te bieden heeft. Ik zou wensen dat iedere beoefenaar van het burgerlijk procesrecht op het puntje van zijn stoel zit om te bevorderen dat vraag en aanbod bij elkaar gebracht worden. Dat merk ik volstrekt niet. Dat verbijstert me en dat verontrust me ook.

Kijk, juistest kun je vaak wel uitleggen hoe het komt dat de civiele procedure zo lang duurt (wat overigens soms ook voor het bestuursproces geldt), maar normale mensen niet. Die haken af en zeggen dat het recht niet werkt en dat advocaten boeven zijn. Ik was dan ook een beetje geschokt door de presentatie van de nieuwe Wet van de Orde van Advocaten, mr Huydecoper, in het tijdschrift *Account*. Hij zegt iets in de trant van 'een goed advocaat kan twee andere advocaten bezighouden'. Daar lijkt een cynische *moneymaker* aan het woord, terwijl naar mijn mening de Nederlandse Orde van Advocaten toch als primair doel moet hebben het verhogen van de kwaliteit van de juridische dienstverlening. Als ik dat begrip zou moeten definiëren dan zijn, naast degelijkheid, ook tijd en geld kwaliteitsaspecten. Procesvertegenwoordigers en de rechter hebben, uitgaande van het huidige Wetboek van Burgerlijke Rechtsvordering, geen primair belang bij snel en effectief procederen. Ik zou er voor zijn dat de wetgever een aantal prikkels hiertoe zou creëren.

Hoe stelt u zich die prikkels voor sneller procederen voor?

Bij procedures moet je waken voor bureaucratisering, dat wil zeggen dat het schriftelijk wordt, dat

het karakter van correspondentie de boventoon gaat voeren. Ik heb een gesprek gehad met een Duitse rechter die vertelde dat de civiele procedure in Duitsland op een termijn van drie of vier maanden kan worden afgerond, inclusief een eventueel getuigenverhoor. De kern van hun procedure vormt de directe, individuele betrokkenheid van rechters bij hun zaken. Hierdoor komen zaken niet, zoals bij ons, zonder veel invloed van de rechter, via de rol op een gegeven ogenblik in een kast, waarna rechters uit die kast zaken krijgen toebedeeld om vonnissen in te schrijven. Daarnaast kwam in Duitsland versnelling tot stand doordat de rechter de advocaat in het proces meer terzijde schoof en meer te maken had met partijen zelf. Vaak blijkt datgene wat partijen willen heel concreet en begrijpelijk en ook heel bereikbaar te zijn. Een advocaat moet zijn partij bijstaan, niet voor hem gaan staan.

Dezelfde argumenten worden vaak vanuit de kantongerechten aangevoerd tegen de integratie met de rechtbanken. Wat vindt u van het functioneren van kantongerechten in dat opzicht en hoe beoordeelt u de argumenten tegen integratie?

Directe individuele betrokkenheid van kantonrechters bij zaken kan heel goed werken in de rechtspleging. Maar het behoud van die individuele betrokkenheid van rechters bij het rechtswerk en de korte afstand ten opzichte van de partijen is niet afhankelijk van de vraag of je in bijvoorbeeld Gronlo een apart kantongerecht maakt. Onze samenleving ontwikkelt zich zodanig dat grotere bestuurlijke structuren effectiever en slagvaardiger zijn. Als de kantonrechter in Gronlo ziek wordt, dan heb je een ernstig probleem. In grotere organisaties zijn dat soort problemen beter op te vangen. Anderzijds is te hopen dat die individuele rechterlijke betrokkenheid bij zaken naar de rechtbanken overslaat. Daar zijn ook voorbeelden van. In het gerechtshof Leeuwarden werd een kantonrechter benoemd die zijn kennis over kantongerechtszaken op hoog niveau inbracht met het gevolg dat hij bijvoorbeeld vaker ging compareren. Ik heb begrepen dat op dit moment in Leeuwarden proceduren bij het Hof heel snel kan gaan.

De toegang tot de rechter is een onderwerp dat u na aan het hart ligt. Hoe ziet u het verschil in toegankelijkheid voor de burger tot de civiele rechter en de bestuursrechter?

De toegang tot de rechter is een eenvoudige verschijningsvorm van kwaliteit. Zonder toegang

tot de rechter kun je geen kwaliteit in een rechtsorde realiseren.

Nederland is geen proceslustig land. Toch wordt door griffierechten, eigen bijdragen in de rechtshulp, hoge advocatenkosten en de lange duur van procedures de drempel voor de afdeling klantenservice in onze samenleving wel heel erg hoog. Op langere termijn zal dat ertoe leiden dat de afstand tussen mensen en het recht te groot wordt. Ik denk dat dat een van de meest intrigerende thema's zou kunnen worden van de komende jaren. Onze overheid en ons hele maatschappelijke verkeer is sterk professioneel geworden. Het blijkt dat in die professionalisering de ontwikkeling en de bureaucratisering van het recht een belangrijke rol spelen, maar tegelijkertijd leidt dat ertoe dat de afstand van gewone mensen ten opzichte van die infrastructuur van onze complexe samenleving groter begint te worden.

Een van de dingen die mij als rechter het meest heeft geïntrigeerd is de naar mijn mening wezenlijkste mededeling van mensen op de zitting: 'Eindelijk iemand die naar me luistert.' Dat blijkt een van de meest verloren gegane functies in onze samenleving te zijn.

Vooropgesteld ik ben een fervent voorstander van een deskundige ondersteuning van mensen die in een procedure voor de rechter gewikkeld raken. Dat overstijgt privaatrecht of bestuursrecht, dat is gewoon een heel groot belang. Maar aan de andere kant denk ik dat de rol van advocaten in het civiele proces, zoals het op dit moment geregeld is, niet onverdeeld positief mag worden gewaardeerd. De inschakeling van deskundigen in een procedure wordt door de Wet op de Rechtsbijstand en door het feit dat het recht ingewikkeld wordt, een veel te dure kwestie. Als iemand een vordering heeft van vijftien duizend gulden, dan moet hij er nog maar eens over nadenken of hij daaraan begint. In het bestuursrecht is de situatie wellicht gunstiger. Het kent een redelijke laagdrempelige rechtspleging met een rechter die zich wel bewust is van het onvermogen van de partij om adequaat alle gronden naar voren te brengen. Toch is het mijn ervaring dat een goede ondersteuning van een partij tot een beter proces kan leiden.

In het civiele proces zou ik willen pleiten voor een 'bezwarenprocedure', civilisten moeten maar even wennen aan dit taalgebruik. In het bestuursrecht werkt dat goed, het leidt tot veel minder beroep op de rechter. Ik zou willen voorstellen dat meer institutionele aanbieders op de con-

sumentenmarkt aan consumenten een geschillen-regeling moeten aanbieden die gefinancierd wordt door de ondernemer. Dit kan het 'voorportaal' vormen van eventuele rechterlijke beoordeling. In de vorm van bindend advies, zoals op dit moment de Stichting Consumentengeschillen dat realiseert, zou dan ook een eventuele gang naar de rechter beperkt kunnen worden. Als een ondernemer dit niet aanbiedt, zou ik geneigd zijn hem de proceskosten te laten dragen. Dan krijg je, vergelijkbaar met het bestuursrecht, de situatie dat woningbouwverenigingen, leveranciers van electriciteit, warenhuizen, kortom alles wat op de consumentenmarkt gericht is, moet zorgen voor geschillenbeslechting. Ik heb de indruk dat dat heel erg goed werkt op een heel laagdrempelig niveau, zonder dat allerlei ingewikkelde procedures worden gevolgd. Dat is ook heel leerzaam voor de ondernemer, die daaruit leert hoe hij goed kan omgaan met zijn klanten.

Ziet u de Hoge Raad in de toekomst als enige rechtseenheidsvoorziening in het bestuursrecht en hoe denkt u over cassatie in het bestuursrecht?

Als het komt tot concentratie van appelrecht-spraak bij een rechterlijk college in Nederland, denk ik dat de behoefte aan rechtseenheid in cassatie beperkt zal zijn. Ik zou dat toejuichen omdat daarmee de lengte van procedures beperkter blijft. En dan in de vorm van een verlostelsel (waarbij de appelrechter per zaak beslist of hoger beroep wordt toegestaan PK/JvB) waarbij slechts bepaalde belangrijke vragen die meer het algemene recht raken uit het oogpunt van rechts-eenheid beoordeeld kunnen worden.

Ik zou me kunnen voorstellen dat de verkorte motivering van artikel 101a RO eventueel een weg is. Daarbij moeten we vaststellen dat ook een artikel 101a-uitspraak aandacht vraagt omdat de zaak toch bekeken moet worden. Vaak zit de tijd niet alleen in het concipieren van de uitspraak. Over een verantwoorde beperking van de stroom zaken richting Hoge Raad zou nog eens nagedacht moeten worden. Wel heb ik mijn twijfels of de scheiding tussen recht en feit die aan de cassatierechtspraak inherent is voor alle rechtsgebieden wel zo zinvol is.

Hoe kijkt u aan tegen de onafhankelijkheid van de Raad van State na het Procola-arrest?

Er is nogal scherpe discussie ontstaan na de Procola-zaak¹ omdat de indruk werd gewekt dat

niets zou hoeven te gebeuren. Ik geloof dat er uiteindelijk wel maatregelen zullen worden genomen, maar ik weet niet welke. Ik heb op dit moment echt geen flauw idee wat de toekomst zal zijn. Op appelniveau zou ik toch graag een concentratie van bestuursrechtspraak tot ontwikkeling zien komen, waarbij ik het bijvoorbeeld zou toejuichen wanneer de rechtsprekende taak van de Centrale Raad van Beroep, desnoods door deze op te laten gaan in een ander college, verbreed wordt. Ik vind het uiteindelijk op lange termijn geen gelukkige ontwikkeling wanneer zo'n appelcollege louter op het terrein van sociale zekerheid en ambtenarenrecht functioneert. Een wat breder rechtsgebied is gezond voor de goede ontwikkeling van het bestuursrecht. Een ander punt dat ik erg belangrijk vind, is dat ik eens een discussie zou willen zien ontstaan over de vraag in hoeverre het verantwoord is dat sommige bestuursrechters een min of meer gouvernementele instelling hebben. Die discussie is ook relevant in verband met de gevolgen van de Procola-zaak en de positie van de Raad van State. In Nederland kan de vraag opgeworpen worden in hoeverre de Raad van State, gelet op de herkomst van de verschillende Staatsraden, sinds de wet BAB, de wet AROB en nu de Awb in zekere zin de hoeder is van de belangen van het bestuur. In deze tijd is dat niet meer nodig, de kwaliteit van ons overheidsbestuur zouden we kunnen verbeteren door de overheid veel meer te beschouwen als een gewone partij.

Deelt u de kritiek op het feit dat veel Staatsraden geen jurist zijn?

In de Raad van State is veel kwaliteit verzameld. Of dat voor iedere Staatsraad als rechterlijke kwaliteit moet worden bestempeld, betwijfel ik.

In de Raad van State is veel kwaliteit verzameld. Of dat voor iedere Staatsraad als rechterlijke kwaliteit moet worden bestempeld, betwijfel ik.

In vergelijking met de Hoge Raad heeft de Raad van State een markant andere signatuur. Bij de Hoge Raad is duidelijk een grote betrokkenheid van de raadsheren bij het juridische handwerk te merken. Concepten worden in de regel zelf geschreven en dat heeft een hele wezenlijke uitstra-

¹ Zie AA 45 (1996) 2 pp 120-127

ling op de jurisprudentie van de Hoge Raad Een bestuurder delegeert zijn juridische handwerk en zo gebeurt dat bij de Raad van State vaak ook Naar mijn idee is de ontwikkeling van het recht in de jurisprudentie van de Hoge Raad sterker, geconcentreerder De ambtelijke verwerking van de uitspraken van de Raad van State maakt deze jurisprudentie wat vlak, hoewel er soms uitzonderingen zijn Vandaar, als ik nu even terugkom op die rechtseenheid, dat ik liever een appelinstantie zie die meer in het spoor zit van een gewoon rechterlijk college

U heeft in 1987 een pleidooi gehouden voor een Raad voor de Magistratuur Wat bedoeld u daarmee en bent u daar nog steeds voorstander van?

Ik ben daar nu een nog feller voorstander van dan destijds Tussen het ministerie en de rechterlijke macht zou wat mij betreft een lichaam moeten komen, noem het maar de Raad voor de Magistratuur, dat het beheersaspect van de rechterlijke macht op een verantwoorde wijze vervult en een buffer kan vormen voor de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht

De aanleiding vormt het rapport van de commissie-Hoekstra en de oppositie die Donner voert tegen in zijn ogen te onafhankelijke rechtspraak Hoekstra wil integraal management introduceren voor de rechterlijke macht, waarbij de presidenten van de rechterlijke colleges een directe verantwoordingslijn krijgen met een beleidsafdeling van het ministerie van Justitie, zoals het Openbaar Ministerie een directe verantwoordelijkheid heeft ten opzichte van de procureur-generaal in Den Haag Het rapport van de commissie Hoekstra vormt de bijl aan de wortel van de rechtspleging, op lange termijn wordt zo de onafhankelijkheid van de rechterlijke macht weggevaagd

Het meest gevaarlijke van het plan-Hoekstra vind ik dat het een verdeel-en-heersbasis heeft Ieder rechterlijk college moet voor zijn eigen belangen opkomen bij het ministerie van Justitie en kan worden afgerekend op de cijfers

Waar is het geluid van de rechterlijke macht in dit land?

Rechtspraak is werk van individuele rechters en rechterlijke colleges Waar is het geluid van de rechterlijke macht als zodanig in dit land? We moeten de rechterlijke macht in Nederland een

stem geven, de Raad voor de Magistratuur kan die stem zijn De Nederlandse Vereniging voor Rechtspraak functioneert hoofdzakelijk als een vakbond en kan daarom geen wezenlijke rol spelen in de verhouding tussen wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht

Ziet u in Nederland plaats voor vorderingen op grond van onrechtmatige rechtspraak?

Het wordt langzamerhand tijd dat dit leerstuk zich verder ontwikkelt Het is begrijpelijk dat de Hoge Raad een hoge diempeel heeft opgeworpen ten aanzien van onrechtmatige rechtspraak om niet nog meer rechtsgangen open te stellen, maar de rechter is niet onfeilbaar Er zijn een aantal situaties te noemen waarin onrechtmatige rechtspraak niet gemist kan worden Als voorbeeld noem ik de schending van het internationale recht door de rechter Een dergelijke schending kan langs de gebruikelijke weg, tot en met cassatie, eventueel hersteld worden

Het kan zijn dat door een van de partijen onderlussen onherstelbare schade is geleden Moet onder alle omstandigheden die schade voor rekening van die partij komen, of moet de overheid hiervoor een zeker risico dragen? Scherper komt het nog te liggen in het kader van het Gemeenschapsrecht In de lijn van de ontwikkeling daarvan lijkt het me onvermijdelijk dat de overheidsaansprakelijkheid zich ook uitstrekt over de rechtspleging Wanneer geen prejudiciële vragen worden gesteld, kan dat onder omstandigheden onrechtmatige rechtspraak en staatsaansprakelijkheid opleveren Ook bij flagrante schending van Gemeenschapsrecht kan zich dat voordoen Een ander voorbeeld kun je vinden in het kader van het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens

Iemand die uiteindelijk in Straatsburg gelijk krijgt, kan geconfronteerd worden met de situatie dat hij schade heeft geleden die niet verhaalbaar is op een civiele partij en toch ook niet voor zijn rekening mag komen Via het leerstuk van de onrechtmatige rechtspraak moet de nationale rechter eigenlijk zijn kwetsbaarheid tonen ten opzichte van het internationale recht

Zit er niet een zekere spanning tussen uw positie als hoogste sociale zekerheidsrechter en uw kritische uitspraken over de produkten van de wetgever op dat terrein?

Het probleem is dat niemand mij de weg kan wijzen hoe precies de grens bepaald moet worden Is de natuurlijke habitus van de rechter immers

niet die van zwoeger in het vooronder die publiekelijk zwijgt? Een rechter die meer zijn mening geeft over bepaalde onderwerpen, vormt een wat ongebruikelijk fenomeen. Daar in moet ik keer op keer mijn weg zoeken en ik zal niet zeggen dat ik nooit een stap zet die ik een volgende keer anders zou doen. Maar ik denk wel dat het een gezonde ontwikkeling is wanneer ook de rechterlijke macht en rechters zich wat meer profileren. Iemand als Asscher heeft als rechtbankpresident voor de rechtspleging in Nederland een belangrijke rol gespeeld door een zekere publieke functie te vervullen. Ook Jan Leijten heeft dat gedaan door het recht een menselijk gezicht te geven. De Procola-zaak is voor mij ook leerzaam, ik realiseer me dat men onder omstandigheden zou kunnen zeggen 'U heeft op dat punt een standpunt ingenomen en dan zien we liever niet dat u in deze zaak rechtspreekt'. Ik heb laatst in een zaak meegemaakt dat een partij een beroep deed op een NJB-artikel dat ik had geschreven. Geen van beide partijen had in dit geval overigens behoefte mij te wraken.

Ik heb laatst in een zaak meegemaakt dat een partij een beroep deed op een NJB-artikel dat ik had geschreven

Wordt u weleens door de pers of door de centrale organisaties van werkgevers of werknemers benaderd?

Nee, we worden gewoon met rust gelaten. Als rechter in de CRvB, dat is ook inherent aan de functie van rechters, leef je erg afgeschermd. Als iemand mij rechtstreeks zou willen bellen dan lukt dat niet. Dat is een kleine illustratie van de afstand die bestaat. Politici en belangengroepen laten rechters in de regel met rust. Een publieke discussie in de richting van de rechter is geen probleem, maar lobbyen is uitgesloten.

Hoe gaat de CRvB om met explosieve materie zoals in het geval van de malusregeling in de WAO? Vooropgesteld moet worden dat de maluszaak zich bij de voorbereiding lange tijd nauwelijks gepresenteerd heeft als politiek explosief en ook die zaak gekenmerkt werd door juridisch handwerk. Binnen de Raad zijn verschillende overlegorganen die voor afstemming bij verschillende onderwerpen zorg dragen. De maluszaak is in bredere kring voorbereid dan alleen de kamer die uiteindelijk de uitspraak heeft gedaan. Hier wa-

ren ook meer bijzondere onderwerpen aan de orde waarvoor we vaste overlegstructuren hebben, onder andere een Awb-commissie en een internationalerechtelijke kamer.

Hoe staat het met de Europese invloed op het procesrecht?

De meest klemmende vraag voor de doorwerking van de Europese rechtsorde in ons nationale recht is of en onder welke omstandigheden de nationale rechter gehouden is om het Europese recht ambtshalve toe te passen. Op dat terrein doen zich heel interessante ontwikkelingen voor. We hebben net de uitspraak van het Hof van Justitie gehad in de fysiotherapeuten zaak. In hoeverre moeten partijen zelf een beroep doen op het Europese recht in de procedure, omdat de rechter lydelijk geacht wordt te zijn? En kan dat voor het eerst in cassatie? Het Hof van Justitie laat ruimte voor de mogelijkheid dat het systeem van cassatie zich hier tegen verzet.

Ik denk dat het Europees recht als publiekrecht vaak van openbare orde is zodat een partij er geen beroep op hoeft te doen. Maar dat impliceert dat de rechter ten volle op de hoogte is van het Europese recht en dat is haast een *mer a boue*. Dus je kunt zeggen dat zowel in civiele procedures als in strafzaken als in bestuursrechtelijke zaken de rechter gehouden is om het Europees recht ambtshalve toe te passen. Daar zijn we nog niet aan gewend. Ik denk dat we in de komende jaren nog wel leuke ontwikkelingen op dat terrein zullen zien, maar het eindpunt lijkt me vrij simpel. De rechter zal zijn kennis van het Europees recht enorm moeten verdiepen. Dit is een consequentie van de jurisprudentie van het Hof van Justitie, waarbij de nationale rechter zo'n prominente plaats heeft gekregen bij de controle op de juiste doorwerking van Gemeenschapsrecht in de nationale rechtsorde.

Naar mijn idee kun je de belangrijkste uitgangspunten van het straf-, bestuurs-, staats- en privaatrecht in een heel dun boekje opschrijven

Bent u pessimistisch over de toekomst van de rechtspleging?

Wat ik verwacht is dat het inzicht zal rijpen dat de rechtspleging als kwaliteitsaspect van een rechtsorde een eigen waarde heeft, waarop noch direct, noch indirect door bijvoorbeeld bezuini-